

УКРАЇНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО, ВІЙНА ТА РЕВОЛЮЦІЙНІ ЗСУВИ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

УДК 94(477)“1918/1919”:355.426

© Андрій ЛИСЕНКО

УКРАЇНСЬКІ ПОВСТАНЦІ У ЗБРОЙНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НА УКРАЇНСЬКИХ ТЕРЕНАХ У 1918–1919 рр.

У статті здійснена спроба проаналізувати причини появи, роль та значення українського повстанського руху в першій чверті ХХ ст. на українських теренах. Розвал Російської імперії та багаторічна Перша світова війна, невирішення болючих для українського населення соціально-економічних проблем у поєднанні з активною боротьбою збройних формувань, підконтрольних різним політичним силам, зумовили появу та зростання такого феномена, як українські отаманські формування. У своїй більшості (на Лівобережжі) вони не мали стійких політичних уподобань і відповідно часто брали участь у боротьбі на боці полярних політичних сил. Зазвичай це були нечисленні групи озброєних людей, які намагалися захистити підконтрольну територію від тиску панівної на той момент влади. Історія дає нам чимало прикладів, коли повстанські формування налічували тисячі й десятки тисяч бійців, були організовані за принципом регулярної армії, контролювали значні території, однак не маючи власної політичної позиції і представники різних політичних сил використовували їх у своїх інтересах.

Ключові слова: збройні формування, регулярні військові частини, політичні сили, розвідка, командування, партизани, повстанці, озброєння, фронти, збройна боротьба.

(Продовження)

Проблема дослідження феномена українського повстанства в період громадянської війни першої чверті ХХ ст. привертала увагу як сучасників цього історичного періоду та учасників подій, які тоді відбувалися на українських теренах, так і пізніших дослідників. Цікаві фактичні матеріали ми можемо зустріти, зокрема, у П. Аршинова, В. Антонова-Овсієнка, М. Кубаніна та ін. [2; 3; 11]. Серед сучасних дослідників, праці яких ми використали під час написання цієї роботи, можемо назвати В. Горака та А. Андреева [7, 1].

У цій розвідці ми спробували висвітлити складний період історії нашої держави – весну та початок літа 1919 р., період, коли виступи українських повстанців збіглися в часі з боротьбою проти репресивного та державного радянського апарату й опором підрозділам добровольчої армії, що наступали. Зокрема, боротьбу та взаємини між двома найвпливовішими вождями повстанського руху на Півдні України – Н. Махном та Н. Григор'євим.

У середині квітня 1919 р. на території Донецького басейну розпочалися бойові дії проти військ А. Денікіна, які, за відомостями Р. Мордвінова, налічували близько 100 тис. осіб [13]. Збройні сили Півдня Росії (ЗСПР) були утворені 8 січня 1919 р. в результаті угоди між командувачем добровольчої армії генералом А. Денікіним та отаманом Донського козачого війська генералом П. Красновим. Також до ЗСПР увійшли Кавказька армія та Чорноморський флот. Повірівши в можливість нового очільника білогвардійського руху на півдні колишньої Російської імперії, значно збільшила свою допомогу Антанта.

Дослідник тогочасних історичних подій Р. Байбурін припускає, що вже на початку 1919 р. денікінців забезпечували як ударну антирадянську силу, зокрема, зброєю, боєприпасами, військовою технікою: літаками, танками, броневими автомобілями, комплектуючими для бронепотягів, спорядженням, обмундируванням і ще багато чим, чого потребувала армія для війни з комуністичним московським урядом. Головною транспортною базою став Новоросійськ, порт якого приймав військові вантажі аж до кінця літа 1919 р. Головним постачальником до квітня 1919 р. була Велика Британія. Пізніше англійський військовий міністр В. Черчилль визнавав, що лише вона відправила А. Денікіну 250 тис. рушниць, 200 гармат, 30 танків. Він писав: «Величезні запаси зброї та снарядів були надіслані через Дарданелли та Чорне море до Новоросійська. Кількасот британських армійських офіцерів і добровольців як інструктори, охоронці складів і навіть кілька авіаторів допомагали організації денікінських армій». Дослідник зауважує, що В. Черчилль не випадково називав денікінські війська «моя армія», бо ж від березня до вересня 1919 р. на кредит, наданий США, добровольці отримали від Антанти 558 гармат, 12 танків, 250 тис. комплектів обмундирування та інше військове спорядження. Саме це дало змогу А. Денікіну від весни 1919 р. перейти до масових мобілізацій, переважно серед селян. Навіть попри часті факти дезертирства, чисельність добровольчої армії зросла до 110 тис. осіб [4].

Слід зазначити, що цей регіон практично впродовж усього 1918 р. контролювали ворожі до комуністів сили. Водночас у ньому точилася розпочата зорієнтованими на більшовиків підпільними групами боротьба проти німецьких військ, що встановили свій контроль над східними українськими теренами в травні 1918 р., й діяв інспірований цим підпіллям та спричинений погіршенням соціально-економічного становища страйковий рух. Найболючішим ударом як для української влади, так і для окупаційних сил став загальний страйк українських залізничників, розпочатий наприкінці липня 1918 р. Він мав яскраво вира-

жений політичний характер. Серед основних вимог страйкарів були: визнання профспілки залізничників, збереження восьмигодинного робочого дня, недоторканність виборних осіб [9].

Саме на цьому тлі почало поширюватись і повстанство. Зокрема, у ніч на 23 липня 1918 р. спалахнуло повстання в Маріуполі, яке очолили створені на заводах, у порту, в самому місті й на залізниці ударні групи. Повсталим вдалося захопити й місто, й порт. Залізничники в районі ст. Маріуполь зайняли штаб австрійсько-німецьких військ, а робітничий загін кількістю 200 осіб – міську штаб-квартиру. Було роззброєно й розігнано гетьманську варту. Лише запросивши підкріплення з Волновахи та Бердянська, австрійсько-німецькі війська почали наступ на місто, що тривав майже дві доби. 150 осіб було заарештовано та віддано під військово-польовий трибунал, що засудив до розстрілу кожного десятого із заарештованих. Німецьке командування наклало контрибуцію на жителів міста у 337 тис. руб. та на порт – у 300 тис. руб. У самому Маріуполі було оголошено стан облоги [9].

Приблизно від 1 січня 1919 р. загони Н. Махна, в яких налічувалося тоді близько 7 тис. повстанців, виявились у ролі буфера між підрозділами УНР та частинами добровольчої армії, чинячи опір наступу білогвардійців спільно з прокомуністичними та лівоесерівськими формуваннями повстанців, у лавах яких було до 3 тис. осіб [14, 74–75]. Біля Краматорська, Слов'янська та ст. Розівка зав'язалися перші бойові сутички махновців із білогвардійцями, що засвідчили перевагу останніх. 8 січня 1919 р. махновці вдалися до контратаки, але добровольчі частини її відбили. На 10 січня 1919 р. підрозділи добровольчої армії дійшли до Токмака та ст. Царекостянтинівка, постійно вступаючи в сутички з невеликими махновськими загонами.

Історик В. Савченко зазначає, що в обставинах, які склалися, Махно був змушений утримувати 200 км фронту проти білогвардійців: від Токмака до Юзівки, а його формування в Катеринославській губернії спільно з червоногвардійськими підрозділами в Харківській убезпечили збройні сили Директорії УНР від безпосереднього контакту з білими [14, 78].

Увесь січень 1919 р. махновці практично самостійно вели боротьбу проти військ ЗСПР у Приазов'ї.

У цей час у Генічеську висадився білогвардійський десант, який, об'єднавшись із бригадою німецьких колоністів, наблизився до Великого Токмака. Білі, які десантувались у Бердянську в середині січня 1919 р., теж підійшли до Токмака, а їхні частини з Маріуполя – до ст. Царекостянтинівка.

Вочевидь, для міцного закріплення на Донбасі та в Приазов'ї формуванням ЗСПР слід було знищити опорний пункт махновщини – с. Гуляйполе.

У той самий період військове та політичне радянське керівництво перебувало у стані піднесення, адже встановило контроль над півднем України й зайняло великі портові міста. До того ж воно розробляло грандіозні плани вторгнення в Європу для надання допомоги Угорській радянській республіці.

Проте, не маючи реальних військових сил на Українському фронті й опинившись перед загрозою повномасштабного наступу білогвардійських частин, зокрема і з територій, які контролювало Військо Донське, радянське військове керівництво в особі П. Дибенка підписало з Н. Махном угоду, за умовами якої отаман увійшов до складу Червоної армії.

Що ж до політичних пунктів, то їх в угоді не виявилось. Причиною стала доктрина, закріплена в рішеннях I та II з'їздів КП(б)У, про свідоме ігнорування представників усіх партій, які є тимчасовими попутниками комуністів [5, 46]. Зокрема, в рішеннях було прямо вказано: «Членами військово-революційних комітетів можуть обиратися лише комуністи...» [10, 38]. II з'їзд КП(б)У, який відбувався в Москві, теж виніс відповідну постанову: «Жодні угоди постійного характеру із цими партіями в цілому неприпустимі. Можливі лише технічні угоди з окремими організаціями цих партій від випадку до випадку – для певних операцій» [10, 39].

У праці «Дороги Нестора Махно» проаналізовано таку політику, де автори знайомлять читачів зі своїм баченням подій. Вони стверджують, що намагатися знищити озброєних повстанців, яких на початок січня 1919 р. налічувалося понад 20 тис. осіб і які контролювали територію з населенням близько 1,7 млн осіб (до того ж їхній авторитет серед цих людей залишався надзвичайно високим), було вкрай небезпечно для радянського керівництва. Тому, найімовірніше, переконані автори, було ухвалено соломонове рішення: використати повстанців Н. Махна в боротьбі з ворогами радянської влади, а потім, після перемоги, діяти відповідно до обставин. Натомість махновці вважали, що зайняту ними територію повинні контролювати вони і що їхній анархокомунізм допомагає пролетаріату боротися з класовими ворогами революції [5, 46].

Увага командувача Укрфронту дедалі більше зосереджувалася саме на підготовці прориву Червоної армії для допомоги комуністичній Угорщині. Про ті ж таки плани думало й інше радянське та партійне керівництво. 23 березня 1919 р. головнокомандувач Й. Вацетіс доповідав В. Леніну про план спільних дій Червоної армії та військ радянської Угорщини. Саме на Український фронт вирішили покласти завдання встановити безпосередній і тісний зв'язок з угорцями. В одній із телеграм В. Ленін наголошував голові українського радянського уряду Х. Раковському: «Ще раз нагадую найважливіші два завдання: прорив через Буковину і взяття Ростова» [6, 56].

Можемо відмітити й переможні настрої, що панували серед вищого керівництва Червоної армії. У доповідній записці В. Антонова-Овсієнка на ім'я Х. Раковського від 31 березня 1919 р. йшлося про потребу повернення з Південного фронту раніше переданих туди українських частин: «Необхідно вимагати підтримки. Наші завдання як тих, хто стоїть на початку коридору в Європу, величезні. Нам повинні повернути взяті на Південний фронт, і негайно... Південний фронт цілком упорається. Чекаю на відповідь» [8].

Водночас 3-тя Задніпровська бригада на чолі з Н. Махном продовжу-

вала рух у бік Таганрога, як того вимагали накази й директиви радянського командування. 1 квітня 1919 р. махновцям вдалося захопити Новомиколаївку, що на схід від Маріуполя, потім села Безіменка, Весело-Вознесенське і ще низку населених пунктів. До Таганрога залишалось 46 верст. Діючи у вузькій смузі вздовж узбережжя Азовського моря, бригада щораз більше відривалася від решти частин дивізії. Можна сказати, що фактично як цілісне військове формування 3-тя Задніпровська дивізія перестала існувати: її 1-ша бригада на чолі з Н. Григор'євим утворила ядро Одеської групи військ, 2-га – Кримської групи військ, що за ініціативою П. Дибенка проводила незаплановану операцію із захоплення Криму.

Поза сумнівом, стрімкий наступ махновців не міг не вплинути на стан забезпечення продовольством, обмундируванням, боєприпасами та зброєю. Незадовільна робота тилових служб Червоної армії і доти викликала нарікання більшості командирів та змушувала керівництво махновської бригади вдаватися до самозабезпечення, що закономірно посилювало тенденції до незалежності у формуванні.

За свідченнями одного з ідеологів махновського та анархічного руху в Україні П. Аршинова, маса українського селянства, пов'язана з повстанським рухом, не сприймала спроби державних органів комуністів розпочати свою діяльність. Зокрема, у самому Гуляйполі так і не було організовано жодної радянської установи. Комуністичний уряд України на чолі з Х. Раковським розпочав саме в розпал денікінського наступу активну боротьбу проти махновщини: передусім різко змінила тональність своїх матеріалів комуністична преса, постійно називаючи махновський рух куркульським, а його гасла – контрреволюційними. Почастішали погрози на адресу керівників махновщини як зі шпальт газет, так і з вуст представників центрального керівництва українського радянського уряду. Революційних працівників, які прямували до Гуляйполя або звідти, почали арештовувати. Паралельно й забезпечення повстанських сил снарядами та набоями зменшилось у п'ять-шість разів [3, 93–94].

Військово-революційна рада махновців призначила на 10 квітня 1919 р. проведення III районного з'їзду селян, робітників і повстанців. Це зібрання мало визначити завдання моменту й дальший напрям життя району. До Гуляйполя прибули делегати від 72 волостей, що презентували інтереси понад 2 млн осіб. Питань обговорювали багато, але резолюцій з'їзду П. Аршинов не навів. Проте він зазначив, що наприкінці своєї роботи з'їзд отримав телеграму від командира дивізії П. Дибенка, в якій організаторів було оголошено поза законом, а сам з'їзд – контрреволюційним [3, 94].

Швидше за все, таке трактування загалом лояльних до нової влади повстанців пояснювалося бажанням московських комуністів заволодіти найбагатшим у колишній імперії центром сільськогосподарського виробництва та промислово розвинутим регіоном, яким була Україна. Це бачилося тим більше необхідним, що і продовольства, й вугілля, й іншої промислової продукції вимагало голодне

населення Москви та Петрограда. Саме із цією метою в Україні, порівняно з іншими територіями, були суттєво завищені норми реквізицій. Це відбувалося в умовах, коли населення й так страждало від німецько-австро-угорської окупації та частих змін політичних режимів упродовж усього 1918 р.

Окрім того, на відміну від задекларованої й реалізованої на практиці у Великоросії наприкінці 1917 р. політики розподілу земель між селянськими общинами, на українських теренах від початку 1918 р. вже уряд під керівництвом Г. П'ятакова поставив за мету націоналізувати всі значущі поміщицькі та монастирські господарства, що були найбільш розвинутими на всій території колишньої Російської імперії. Така політика перетворення великих аграрних господарств із найпередовішою технікою обробітку та агрокультури на колективні, а українських селян – на сільгоспробітників викликала нерозуміння й невдоволення.

Тим більше, що й гуртуватися українському селянству було навколо кого: існували кадри середнього офіцерського складу, підготовлені під час Першої світової війни, а також учасники антинімецького й антигетьманського опору, було створено організації та збройні підрозділи так званої територіальної оборони. Загалом уся територія України була вкрита мережею повстанських формувань чисельністю від кількох осіб до кількадесяти тисяч бійців, як у Н. Махна, Н. Григор'єва, Д. Зеленого. Ідеологічну підтримку повстанству надавали різні політичні сили: від анархістів до українських есерів. Ці угруповання були готові боронити свої права та інтереси й на практиці виконати власні програми аграрної революції: земля – селянам, вільна й без обмежень торгівля, вільні вибори до Рад.

У роботі «Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии» ряд дослідників, аналізуючи політичну ситуацію, що склалася в Україні на початок 1919 р., дійшов висновку, що традиційне протиставлення українського села, населеного переважно українцями, та міст, у яких домінувало неукраїнське населення, зумовило й заклики до вигнання з України москалів, комуністів та євреїв [12, 113–114].

Ці особливості пояснюють запеклість і тривалість сутичок між представниками комуністичної влади та українськими селянами. Ще більше напружувала обстановку в регіоні присутність добровольчої армії, яка одночасно вела боротьбу і проти червоних, і проти селянських повстанських формувань. Зокрема, представники ЗСПР не визнавали самого факту утворення самостійної української держави й виступали виключно з імперських позицій, за єдину та неподільну Росію. Жорстокість боротьби зумовила й часті зміни при владі представників різних політичних режимів: за два роки Київ 14 разів переходив із рук у руки.

Перші спалахи опору реалізації урядової політики стали помітні вже у квітні 1919 р., у травні відбулося 93 селянські повстання в Київській, Чернігівській і Полтавській губерніях та навколо Одеси. Упродовж перших 20 днів липня 1919 р., за офіційними даними ВУНК, було 210 виступів за участю кількох сотень тисяч українських селян, на придушення яких кинули спеціальні формування та

підрозділи Червоної армії чисельністю близько 100 тис. осіб. Селянське військо отамана Н. Григор'єва та повсталі частини Червоної армії із 50 гарматами й 700 кулеметами у квітні – травні контролювали низку українських міст: Черкаси, Миколаїв, Херсон та ін. Майже 20-тисячне угруповання отамана Д. Зеленого й загони отамана І. Струка поширили свій контроль мало не на всю Київську губернію, радянські державні органи Чернігівщини потерпали від страху перед загонами Є. Ангела, Ю. Мордалевича та інших лідерів повстанського руху [12, 114].

Навесні та влітку 1919 р. відбулося зміщення значущості серед білогвардійських військ. Армія О. Колчака, що зазнавала поразки за поразкою, вже не була такою небезпечною для московського уряду, як сили, котрі очолював генерал А. Денікін. До того ж він почав отримувати військову допомогу від країн Антанти. У середині травня 1919 р. денікінці вдалися до нового наступу проти Червоної армії: у червні – встановили контроль над усім Донбасом, Донською областю та Кримом. 24 червня 1919 р. червоні покинули Харків.

Джерела та література:

1. Андреев А. *Нестор Махно, анархист и вождь в воспоминаниях и документах* / А. Андреев. – Б. м., б. и., 2012. – 430 с.
2. Антонов-Овсеенко В. *Записки о гражданской войне* / В. Антонов-Овсеенко. – Москва – Ленинград: Госиздат, 1928. – Т. 3. – 343 с.
3. Аршинов П.А. *История махновского движения (1918–1921)* / П. Аршинов. – Запорожье: Дикое Поле, 1995. – 248 с.
4. Байбурин Р. *Наступление А. Деникина в 1919 году* / Р. Байбурин [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.Proza.Ru/2016/07/06/606>. – Назва з екрана.
5. Белаш В.Ф., Белаш А.В. *Дороги Нестора Махно* / В. Белаш, А. Белаш. – Москва: Проза, 1993. – 592 с.
6. Верстюк В.Ф. *Комбриг Нестор Махно* / В.Ф. Верстюк. – Київ: Наукова думка, 1991. – 212 с.
7. Горак В. *Повстанці отамана Григор'єва (серпень 1918 – серпень 1919 рр.): Історичне дослідження* / В. Горак. – Фастів: Поліфаст, 1998. – 224 с.
8. Режим доступу: <https://ru.theanarchistlibrary.org/library/verstyuk-vladislav-fedorovich-kombrig-nestor-mahno>.
9. Режим доступу: <https://studfiles.net/preview/5679507/page:3/>.
10. *Коммунистическая партия Украины в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов*. – Т. 1: 1918–1941. – К.: Политиздат Украины, 1976. – 1062 с.
11. Кубанин М. *Махновищина: Крестьянское движение в степной Украине в годы Гражданской войны* / М. Кубанин. – Ленинград: Прибой, 1927. – 228 с.
12. Куртка С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковский А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. *Чёрная книга коммунизма: преступления, террор, репрессии* / С. Куртуа, Н. Верт, Ж.-Л. Панне, А. Пачковский, К. Бартошек, Ж.-Л. Марголен. – Москва: Три века истории, 2001. – 780 с.
13. Мордвинов Р.Л. *В грозные годы гражданской войны* / Р.Л. Мордвинов. – Москва: Просвещение, 1977. – 319 с.
14. Савченко В.А. *Двенадцать войн за Украину* / В.А. Савченко. – Харьков: Фолио, 2006. – 415 с.

© Андрей ЛЫСЕНКО

УЧАСТИЕ УКРАИНСКИХ ПОВСТАНЦЕВ В ВООРУЖЁННОМ ПРОТИВОСТОЯНИИ НА УКРАИНСКИХ ЗЕМЛЯХ В 1918–1919 гг.

В статье предпринята попытка проанализировать причины зарождения, роль и значение украинского повстанческого движения в первой четверти ХХ в. на украинских землях. Развал Российской империи и многолетняя Первая мировая война, нерешённые, болезненные для украинского населения социально-экономические проблемы и активная борьба вооружённых формирований, подконтрольных разным политическим силам, обусловили появление и рост такого феномена, как украинские повстанческие формирования. В своем большинстве (на Левобережье) они не имели устойчивых политических симпатий и, соответственно, часто принимали участие в борьбе на стороне полярных политических сил. Обычно это были немногочисленные группы вооружённых людей, которые пытались защитить подконтрольную им территорию от давления со стороны существующей в данный момент власти. История даёт нам значительное количество примеров, когда повстанческие формирования насчитывали тысячи и десятки тысяч бойцов, были организованы по принципу регулярной армии, контролировали значительные территории, но всё равно, не имея собственной политической позиции, они использовались представителями разных политических сил в своих интересах.

Ключевые слова: вооружённые формирования, регулярные военные части, политические силы, разведка, командование, партизаны, повстанцы, вооружение, фронты, вооружённая борьба.

© Andrei LYSENKO

PARTICIPATION OF UKRAINIAN REBELS IN THE ARMED CONFRONTATION ON UKRAINIAN LANDS IN 1918–1919

The article attempts to analyze the causes of origin, role and importance of Ukrainian rebel movement in the first quarter of the XXth century on Ukrainian lands. The collapse of the Russian Empire, long-lasting First World War, socio-economic problems which were unsolved and traumatic for Ukrainian population along with the active struggle of armed groups, controlled by different political forces, caused the appearance and growth of such a phenomenon as the Ukrainian insurgent groups. For the most part (on the Left-Bank Ukraine) they did not have stable political sympathies and, accordingly, often took part in the struggle on the side of the polar political forces. Typically, these were the small

groups of armed people who tried to protect the territory under their control from outside pressure of the existing regime. Although history gives us a significant number of instances when insurgent groups consisted of thousands and ten thousands soldiers, organized on the principle of the regular army, they controlled large areas, but all the same not having their own position they were used by representatives of different political forces in their advantages.

Formations created by certain political forces as a factor to strengthen their influence on the territories controlled by the opposing side had a special place in the rebel movement. However, even in this situation there weren't any guarantees that the armed groups, established and financed by them, would remain under full control. Assessment of the real military force of one or another insurgent group was difficult. Having, in the majority, the territorial principle of formation such groups if necessary, could increase their quantity in tens of times, having full support of the local population. Diversionary work was not estimated and evaluated, when a numerically small group of rebel-guerrillas could cause enormous damage and many victims, having done, for instance, a railway accident.

Carrying out raids on enemy-occupied territories was a specific factor, reinforcing the value of the rebel groups. Such attacks not only seriously destroyed internal communications, disrupted supplies for the front and logistics of a belligerent, but also caused the rise of the rebel movement in the raid places. Moreover, with a constant threat of violence by insurgents, local inhabitants, who were involved in work on existing power, were forced to cooperate with the rebel underground, giving intelligence information, providing necessary documents, and sheltering rebels. Such examples are enough, not only in the rear of the Volunteer, but also in the Red Armies.

A specific feature of the rebel movement in Ukraine was an active participation of middle and poor classes of the Ukrainian peasantry in it. This phenomenon was particularly noticeable in the northern regions of the country. The proofs about it can be found in the reports of senior military and political leadership of H. Rakovsky's government. We can assume that precisely the existence of significant rebel forces has become a significant factor of instability of political regimes that have been establishing in Ukraine, from hetman Skoropadsky regime and ending with the Soviet regime establishing. In such a way popular discontent with a declaratory judgment of a number of socio-economic problems found a real opportunity to have a real impact on the ongoing processes of state-building attempts undertaken by one or other political forces.

Keywords: armed groups, regular military units, political forces, intelligence, command, guerrillas, insurgents, weapons, fronts, armed struggle.